

علم دینی و سنتی از نگاه دکتر نصر

منوچهر دین پرست*

اشاره

مقاله ذیل در نظر دارد به بررسی آرا و اندیشه های دکتر سید حسین نصر - یکی از مدعیان سنت‌گرایی در جهان معاصر، در باب علم و دین و نسبت این دو با یکدیگر بپردازد. از آنجا که سنت‌گرایان علم جدید را تهی و بی ارزش می‌پندارند و هنوز هم به ساحت علم قدسی و سنتی، ارزش والایی قائل هستند مدعیات این افراد بسی جای تأمل دارد. دکتر نصر نیز از جمله کسانی است که به واسطه تأثیرپذیری از سنت‌گرایان و اعتقاد قلبی به این افراد دارای تأملات خاصی در باب علم دینی و سنتی است. اما به سبب تعمق و تأمل بیشتر در اندیشه‌های دکتر نصر و فهم دقیق از نسبت علم و سنت و دین ابتدا باید معرفت‌شناسی نصر به صورت دقیق فهم شود و سپس رو آورد او به فلسفه، سنت و معنویت تدقیق گردد. اگر چه باید متذکر شد که اندیشه‌ها و تأملات سنت‌گرایان را نباید بدون فهم دیگر اجزای آن مورد بررسی قرار داد. چرا که سنت‌گرایان چیزی را خارج از چارچوب سنت نمی‌دانند و همه تأملات خود را در این راستا تبیین می‌کنند.

کلید واژگان: علم، سنت، قدسی، دین، معرفت

دکتر سید حسین نصر، استاد فعلی دانشگاه جورج واشنگتن، یکی از مهم‌ترین پژوهشگران زمینه‌های مطالعات اسلامی و مطالعات تطبیقی ادیان است. وی تاکنون بیش از پنجاه کتاب و

*. عضو هیات علمی موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

چهارصد مقاله پژوهشی به زبان‌های متعدد منتشر کرده است. دکتر نصر دارای شخصیتی ویژه است که از مقبولیتی خاص در عالم غرب و اسلام برخوردار است و عموماً دانشگاه‌های معتبر و کنفرانس‌های بین‌المللی از ایشان دعوت به عمل می‌آورند. تبار فکری نصر حاصل چهل سال تدریس و تحقیق آکادمیک است. گستره تأملات نصر را در سه رویکرد می‌توان مورد بررسی قرار داد: الف) احیاء و دفاع از سنت؛ ب) حکمت جاویدان؛ ج) معنویت و امر قدسی.

نگاه و باور نصر به این سه موضوع، او را در مسیر پروژه‌ای فکری قرار داده است که از وی به عنوان اندیشمندی قابل توجه در جهان غرب یاد می‌شود. او در سرزمین غربیات جدید به جدال با مدرنیته مشغول بوده و راه نجات انسان دنیای مدرن را بازگشت به سنت و معنویت می‌داند. «بن مایه‌های معرفتی» نصر بر پایه بازخوانی اسطوره‌ای و فلسفی معطوف به علم و تمدن ایرانی - اسلامی قرار دارد. وی در «سلوک فیلسوفانه» اش نیز از مجرای دین اسلام وارد شده و احیای فلسفه اسلامی و صدرایی را پارادایمی قابل توجه در دنیای فعلی می‌داند. نگاه نصر به «سنت»، ادامه راه سنت‌گرایانی همچون گنون، کوماراسوامی و شووان است. وی معرفت سنت‌گرایی را در مقابل اندیشه‌های مدرنیته قرار داده و آن را به چالش می‌کشد.

در کلیات جامع فکری دکتر سیدحسین نصر، بحث معرفت‌شناسی جایگاه ویژه‌ای دارد. معرفت‌شناسی تلاش ژرفی است که منجر به رهیافتی برای بازتاب تمام منظومه فکری او است. «معرفت» از دیدگاه نصر، کشاکشی است میان «معرفت قدسی» و «معرفت ناقدسی». نصر به مقوله معرفت، نگاهی سنتی، وحیانی و اسطوره‌ای - فلسفی دارد. معرفت در نظر او با آن مباحثی که امروزه درباره دانش معرفت‌شناسی (Epistemology) مطرح می‌شود، متفاوت است. معرفت در نظر نصر جان‌مایه قدسی دارد. او معرفت را «رابطه‌ای عمیق با آن حق اصیل و اولی» می‌داند. (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۳۵) اما به باور نصر، معرفت از این حقیقت یکتا و اصیل به مرور زمان فاصله گرفته و «کمابیش غیرقابل دسترس شده و خارج از درک و فهم اکثریت عظیمی از انسان‌های ساکن زمین قرار گرفته است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۳۶) نصر معرفت را در قلمرو امور قدسی می‌نگرد و در تبیین «معرفت قدسی» می‌گوید: «معرفت همچنان ابزار دستیابی به ذات قدسی است و معرفت قدسی همچنان طریق برتر برای اتحاد با آن حق است که در آن معرفت، وجود و وجد اتحاد یافته‌اند.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۳۵) چرا که تنها هدف و وظیفه خرد دستیابی و تمسک به ذات قدسی است.

نصر به بحث معرفت با رویکردی هستی‌شناسانه نیز نگاه می‌کند و معتقد است معرفت دارای جان‌مایه‌ای است که به امر قدسی راه می‌یابد و برای فاعل شناسا را درک می‌کند. «زیرا سرانجام

آن حقیقه الحقایق (Ultimate Reality) که ذات قدسی فی حد ذاته است هم عالم است و هم معلوم؛ هم آگاهی درونی است و هم واقعیت بیرونی؛ هم ذهن حلولی محض است و هم عین متعالی. (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۳۸) اگرچه نصر این توانمندی را برای آدمی قائل است که می تواند معرفت حقیقی و امر مقدس را درک کند، اما رویکردی تقدیرگرایانه و طبیعت‌باورانه را نیز مطرح می کند. «شناخت ذات مطلق و ذات لایتناهی از طریق قوه عاقله‌ای که تمام و کمال عینی است و از ذات قدسی، که هم مبدأ است و هم مقصد، جدایی ناپذیر است؛ چیزی است که در طبیعت و تقدیر بشر قرار دارد.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۳۹) بن مایه قدسی (Sacred) در اندیشه نصر جایگاه ویژه‌ای دارد و افزون در بحث هستی‌شناسی، محوری و بنیادی نیز محسوب می شود. در منظومه فکری انسان دین‌باور و مذهبی، «هستی» امر قدسی است. «نیستی» و عدم، اعتباری است. آنچه حقیقی و حق است، هستی و وجود غیرمقید است. هستی تجلی امر قدسی و ملکوتی است. بنابراین «مقدس همیشه خود را به عنوان واقعیتی کلی و کاملاً متفاوت از واقعیت‌های طبیعی متجلی می سازد.» (مقدس و نامقدس: ۱۳۷۵، ص ۱۲) آنچه از این چشم‌انداز در نظر داریم، این است که پدیده مقدس با تمام پیچیدگی‌های درونی اش امری فراعقلانی، تاریخی و شهودی است.

گونه‌های مشی فکری «معرفت قدسی» در پروژه فکری نصر از شمول گسترده‌ای برخوردار است. او از آیین‌ها و ادیان هندو، بودا، اسلام، یهود و مسیحیت برای اثبات معرفت قدسی استفاده می کند. اگرچه این نکته نیز قابل تأمل است که این آیین‌ها درون‌مایه متافیزیکی - اسطوره‌ای همانندی دارند. نگاه ذوق‌محور نصر از «دو منبع همزاد معرفت و یقین مابعدالطبیعی، یعنی وحی و تعقل» (نیاز به علم مقدس: ۱۳۷۹، ص ۳۲) به سرانجام می‌رسد و ثمره آن در «الهیات عقلی» یا «حکمتی که تعقل به بار می‌آورد» (نیاز به علم مقدس: ۱۳۷۹، ص ۳۲) تبلور می‌یابد. نگرش نصر از دیدگاه کلام ایدئالیستی و طبیعت‌گرایانه است که در ماتقدم عرفانی ریشه دارد، یعنی آگاهی از چیزی که از شکاف بین عالم و معلوم فراتر می‌رود.

بحث وجودشناسی نیز از مهم‌ترین مباحثی است که نصر با طرح آن قصد دارد ارتباط وسیع با مبدأشناسی داشته باشد. اما او معتقد است: «اگر انسان به مرتبه کشف و شهود رسیده باشد، تعریف وجود از آسان‌ترین امور است، لکن بدون توسل به این مرتبه امری است محال. برای عقل که تنها وسیله دانستن وجود به ماهر وجود (هستی به عنوان هستی) است - هیچ مفهومی روشن‌تر از وجود نیست.» (جاودان خرد: ۱۳۸۱، ص ۱۳۱) بنابراین، او با نگاهی اسطوره‌ای - تاریخی و فلسفی بحث سلسله مراتبی وجود را تبیین می‌کند. رگه‌های فکری نصر را در بحث وجود و سلسله

مراتب آن می‌توان به‌طور مثال در آیین هندو و بودا - که مبدأ برین را خلأ می‌پندارند - ملاحظه کرد. همچنین، نصر از «مَثَلِ اعْلَی» افلاطون و «امکان و وجوب» ابن‌سینا نیز در این نگرش تأثیر پذیرفته است. بدین ترتیب، معرفت‌شناسی نصر در نهایت رهیافتی است به همان معرفت قدسی آسمانی که پیش از این از سوی متألّهان و فیلسوفان پیشاکانتی ابراز شده بود.

تحلیل و ادراک او از گونه‌های دیگر مباحث اسلامی در پرتو فهم و دریافت از واقعیت «وجود» شکل می‌گیرد. نصر بیش از هر چیز به مبانی وجودشناسانه توجه می‌کند و معتقد است که اسلام بر این مبانی مبتنی است. وجودشناسی در نظر نصر، امری مقدس و متعالی است. بنابراین: «نصر از تعالیم اساتید بزرگ فلسفه اسلامی به ویژه از ابن‌سینا، سهروردی و ملاصدرا تا سبزواری استفاده می‌کند، تا دقیقاً ثابت کند که چگونه نظریه اسلامی «وجود» شامل هر جنبه‌ای از حیات و تفکر اسلامی است. به نظر نصر، وجود غایی یعنی خدا، دارای ماهیت همه‌جانبه و جامع است، خواه موضوع تحلیل یک فیلسوف هنر باشد یا علم، در نهایت فیلسوف درباره «او» [خدا] صحبت می‌کند.» (سنت عقلانی اسلامی در ایران: ۱۳۸۳، ص ۴۹) گستره وجودشناسی نصر، آمیخته‌ای است از باورهای سینوی و اشراقی. وی وجود را در پرتو عقل و شهود می‌نگرد و معتقد است: «اگر انسان به مرتبه کشف و شهود رسیده باشد، تعریف وجود از آسان‌ترین امور است، لکن بدون توسل به این مرتبه امری است محال. برای عقل که تنها وسیله دانستن وجود به ماهو وجود (هستی به‌عنوان هستی) است، هیچ مفهومی روشن‌تر از مفهوم وجود نیست. زیرا ریشه عقل و وجود یکی است، و اما آنجا که کشف و شهود جای خود را به عقل استدلالی دهد، لغت وجود مبهم‌ترین لغات می‌شود.» (جاودان خرد: ۱۳۸۲، ص ۱۳۱) ابهامی را که نصر در فهم وجود مطرح می‌کند، ناظر به مباحثی است که در فلسفه غربی منتهی به بحث راسیونالیسم می‌شود. به اعتقاد نصر: «این عدم تفاهم به جایی رسیده که بعضی از فلاسفه معاصر در مغرب زمین، وجود جزئی و ارتباطی (Existence) یا نمود را در عوض وجود کلی (Etre-Being) اساس فلسفه قرار داده و فراموش کرده‌اند که لغت وجود جزئی در زبان‌های اروپایی (existence)=، مشتق از ریشه لاتینی ex-stare می‌باشد که به معنی موجودی مبتنی بر اصلی غیر از خود آمده است.» (جاودان خرد: ۱۳۸۲، ص ۱۳۱-۱۳۲) به‌طور کلی، هدف نصر از بحث «وجودشناسی» طرد و انکار مباحث عقل جزئی و راسیونالیسم است. او بنیان‌های فکری بحث وجودشناسی را از معنا و مفهوم فلسفه اسلامی دریافت می‌کند و آن را تنها حقیقت مطلق می‌داند. معنا و مفهوم فلسفه اسلامی در باور نصر در پرتو قرآن و حدیث قرار دارد که اصطلاح حکمت در هر دوی آنها به کار می‌رود.

Publishing Organization
of Institute for Islamic
Culture and Thought

خداوند معجزه ابدی محبوب‌ترین فرستاده‌اش را در «کتاب» قرار داده است.

مقام معظم رهبری - مدظله‌العالی

جهت استحضار

ریاست مکرم پژوهشگاه - دامت معالیه

تاریخ ۸۵/۱۲/۱۳

شماره الف/۵۸۷۲

بیت دارد

شماره کتاب
۸۵/۱۲/۱۳
شماره الف/۵۸۷۲
بیت دارد

با سلام و احترام

به پیوست یک نسخه از فصلنامه ذهن / شماره ۲۶ / تابستان ۸۵
که به تازگی به زیور طبع آراسته گردیده‌است، تقدیم حضور می‌شود.

با تجدید احترام
سید غلامرضا حسینی
مدیرعامل و عضو هیات مدیره

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تهران؛ تقاطع بزرگراه شهید مدرس و
خیابان شهید بهشتی، پلاک ۲۷۱/۱
صندوق پستی: ۸۷۸۴-۱۵۸۷۵
تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲-۸۸۵۰۳۳۴۱
دورنگار: ۸۸۷۲۰۴۴۶

بند دبیرخانه حوزه، بابت
۸۵/۱۲/۱۳
۸۵/۵-۱۸۵۹

P.O.Box 15875- 8784
Tehran
Islamic Republic Of Iran
www.poiict.org
E-mail: info@poiict.org

پرويشگاه علوم انساني و مطالعات فرهنگي
پرتال جامع علوم انساني

برد. لیکن نصر در اغلب آثارش، به خصوص «معرفت و معنویت»، از بستر معرفت‌شناسی به تشریح و تبیین سنت می‌پردازد. لذا، مباحثی که نصر در این پروژه پی می‌گیرد از شمول و تنوع گسترده‌ای برخوردار است. نصر پس از ارائه تعریف‌های متعددی از سنت، سعی بر آن دارد تا ارتباط سنت را با مفاهیم دیگری که تا حدی نزدیکی با معنی سنت دارند، نشان دهد؛ تا بدین وسیله هم حد و حدود هر یک از این مفاهیم را آشکار کند و هم تصویر روشنی از سنت را در ذهن خواننده متبلور سازد. یکی از این مفاهیم، «حکمت جاویدان» (Philosophia Perennia) است. حکمت جاویدان، نوعی نگاه سنتی به متافیزیک است که در بطن دین قرار دارد و به دلیل ساحت ذوقی‌ای که دارد برترین انکشاف حیات بشری محسوب می‌شود. در منظومه فکری سنت‌گرایان، «حکمت جاویدان» نوعی فلسفه متافیزیکی توأم با اسطوره، دین و عرفان است. در سنت اسلامی شرایطی شکل گرفت که فلسفه، الهیات و عرفان در یک بافت سنتی خود را نشان دادند. این سه مورد در حیات فکری یک عالم سنتی نقش خاصی ایفا می‌کنند. اما سنت‌گرایان به جنبه عرفانی آن بیشتر توجه کرده و فلسفه را اغلب مورد تهاجم قرار داده‌اند. به زعم نصر، سنت‌گرایانی همچون کوماراسوامی، شووان و مخصوصاً گنون «سخت به فلسفه تاخته‌اند تا زمینه را برای ارائه و عرضه مابعدالطبیعه پاک سازند و از هرگونه تحریف یا انحرافی که ممکن است در اثر خلط میان معرفت ناسوتی و معرفت قدسی به وجود آید، جلوگیری کنند». (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۱۷۹ - ۱۷۸) با این تعبیر ما نمی‌توانیم چندان رنگ و بوی عقلانیت را در این پروژه فکری متصور شویم. آنچه این افراد از آن به حکمت تعبیر می‌کنند، نوعی خلسه‌های فردی عرفانی با بن‌مایه‌های دینی و اندکی فلسفه پیراسته از استدلال‌های شخصی است. بنابراین سنت‌گرایان در صدد احیای «حکمت الهی احکمت الهی، عی ای هستند که با دوام و پایدار باشد لذا عنوان پروژه فکری خود را «حکمت جاویدان» می‌نامند. این حکمت در دنیای جدید پا به عرصه فکری نهاده بلکه از گذشته باستان این تأملات و نحوه فکری در زندگی بشری نمود داشته است. در گستره فکری نصر، و همچون سنت‌گرایان حکمت جاویدان چیزی نیست مگر همان «Perennis Sophia» در سنت غربی که هندوها آن را «ستانه ذرمه»، اعراب «الحکمة الخالدة» و به فارسی «جاویدان خرد» می‌نامند.

به اعتقاد نصر، جاویدان خرد با «سنت ازلی» و «مبدأ کلی حیات بشر» مرتبط است. به عبارتی دیگر، جاویدان خرد حاوی پیامی مستمر و متواتر است که در قالب وحی‌های گوناگونی که از

عالم بالا فرستاده شده، قرار دارد. «پیام‌هایی که هر یک با یک مبدأ آغاز می‌شوند که در واقع، مبدأ کل است و سرآغاز یک سنت را مشخص می‌سازند که هم سنت ازلی و هم انطباق آن با یک بشریت معین است؛ انطباقی که در واقع، امکانی الهی است که در مرتبه بشری متجلی شده است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۱۵۷) جاویدان خرد در پروژه فکری نصر در ارتباط با علم قدسی و معنای آن به عنوان حقیقتی ازلی که در ظرف هر وحی احیا می‌شود، قرار دارد. حکمت خالده به باور نصر «ألب‌اللباب» هر دین است که همه ادیان بازخوانی‌های مکرر از این حکمت داشته‌اند. از نگاه نصر، جاویدان خرد اظهار «توحید» است. بنابراین، «آموزه توحید در هر جایی که یافت شود، دارای منشأی الهی تلقی می‌گردد.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۱۶۲) قابل تأمل است که سنت عقلانیت اسلامی گذشته از منابع حکمی و معرفتی‌ای که نصر از آنها یاد می‌کند از راه‌های مختلف می‌تواند مورد بررسی و نگرش قرار گیرد. اما مهم‌ترین بخش سنت عقلانیت اسلامی بخشی است که این سنت را با کل مسئله دین ارتباط می‌دهد و می‌کوشد سرچشمه‌های دین را تبیین نماید. پس به این معنا و مفهوم می‌توان از سنتی عقلانی نام برد که رابطه میان عقل و وحی را هماهنگ و سازگار می‌کند. این سنت عقلانی در اسلام با آنچه خردگرایی یا فلسفه اصالت عقل (راسیونالیسم) نامیده می‌شود، تفاوتی آشکار دارد. سنت عقلانیت اسلامی از جان‌مایه‌های و حیانی برخوردار است و چندان به اصالت عقل توجه ندارد. اما راسیونالیست‌ها، من‌دکارتی را الگوی خود قرار داده و به تعبیری اصل را بر اصالت عقل انسان قرار داده‌اند. به باور نصر «غفلت از دو جنبه عقل جزئی و در نتیجه یکی دانستن اسلام و راسیونالیسم، به جای بهره‌برداری از سرمایه عظیم حکمت اسلامی، حماقت محض است.» (آموزه‌های صوفیان: ۱۳۸۲، ص ۹۵) بنابراین، اصل احیای فلسفه‌ای است که اصول و مبانی‌اش ریشه در قرآن دارد و از نور عقل کلی برگرفته شده است، نوری که از حیث منشأ و هم محتوایش وابستگی و ثبوتی با قرآن دارد. در پرتو این حکمت می‌توان هم فلسفه طبیعت و هم فلسفه انسان‌شناسی را به وجود آورد تا تعادل کامل را نسبت به نیازمندی‌های عقل جزئی برقرار کند، بدون اینکه در دام راسیونالیسم پرومته‌ای و لادری‌گری سقوط کند. (آموزه‌های صوفیان: ۱۳۸۲، ص ۹۶) در ادامه بحث، باید رویکردها و رهیافت‌های فکری نصر را که تا اینجا مطرح کردیم، کاملاً تبارشناختی کرد. او بر چند اصل در بحث معرفت‌شناسی تأکید دارد؛ عقلانیت، علم قدسی، حکمت ذوقی، الهیات عقلی. بحث درباره هر کدام از موارد فوق با موردی محوری کاملاً گره خورده است و آن «دانش مقدس» (Scientia Sacra) است. نصر در تعریف دانش

برین یا علم مقدس می‌گوید: «علم قدسی چیزی نیست مگر آن معرفت قدسی که در دل هر وحی موجود است و مرکز آن دایره‌ای است که سنت را دربر گرفته و آن را تعیین و تحدید می‌کند.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۲۷۱) نصر علوم سستی را مقدس و علوم جدید را نامقدس می‌پندارد. چرا که «در کُنه علمی که در دامان تمدن‌های سستی پرورانده شده‌اند، همیشه گرایش به سوی امر مقدس وجود دارد.» (نیاز به علم مقدس: ۱۳۷۹، ص ۱۷۰) بنابراین علوم متافیزیکی و سستی در نظر نصر قطعاً مقدس‌اند از این حیث که نماد و توشیح ذات الهی به‌عنوان آیه خداوند هستند. بنا به باور نصر، معرفت انسانی، معرفت به حقیقت مطلق است و قوه عاقله از این ویژگی برخوردار است و می‌تواند هستی را بشناسد. معرفت قدسی معرفت قدسی، از اتحاد قوه عاقله انسانی و شهود وحیانی حاصل می‌شود و از طریق الهام متافیزیکی که ماهیتی تعقلی دارد، به علم قدسی دست می‌یابد. «معرفت مندرج در چنین تجربه‌ای، از منبع این تجربه، یعنی عقل شهودی که منبع همه حکمت ذوقی و بخشنده همه معرفت اصیل است، ناشی می‌شود.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۲۷۲) نصر همچنین تأکید می‌کند که این تجربه روحانی - وحیانی در مرتبه بالاتر، دارای ماهیتی عقلانی - ذوقی است. از دیدگاه معرفت‌شناسان، «منابع معرفت» (Sources of Knowledge) عبارت‌اند از: «ادراک حسی، حافظه، درون‌نگری، عقل و گواهی.» (معرفت‌شناسی: ۱۳۸۲، ص ۱۶۱) در باورهای عقلانی، گزاره‌هایی هستند که به دلیل متمایز بودن از دیگر منابع، قابل استناد و شناسایی‌اند. این معرفت‌های عقلانی یا «پیشینی» (A priori knowledge) و یا «پسینی» (knowledge A posteriori) هستند. معرفت‌هایی که نصر از آنها یاد می‌کند نیز معرفت‌های پسینی‌اند. چرا که عقلانیت پیشینی خودمحمور است اما در نظر نصر، تنها عقلانیت پسینی احتیاج به اطلاعات شهودی دارد و به تنهایی قابل درک نیست. این نظر در مقابل عقیده ردولف اتو (۱۸۶۹-۱۹۳۷ م.) قرار دارد. نگاه وی به امر قدسی، پیشینی است. اتو بر این باور است: «امر قدسی به کامل‌ترین معنای این کلمه مقوله‌ای مرکب و پیچیده است که عناصر و اجزای تشکیل دهنده آن را عناصر عقلانی و غیرعقلانی تشکیل می‌دهند اما در هر دو مورد - و این حکم را باید اکیداً در برابر هرگونه احساس‌گرایی و طبیعت‌گرایی حفظ کرد - یک مقوله پیشینی محض است.» (مفهوم امر قدسی: ۱۳۸۰، ص ۲۱۳) تفاوت در اینجا آشکار می‌شود که نگاه نصر به امر قدسی، شهودگرا و سوژه‌ای است. اما نگاه اتو، احساس‌گرا و اُبژه‌ای است. نصر بر این باور است که اگر امر قدسی را به حالت اُبژه تبدیل کنیم از وضعیت خود خارج شده و دیگر آن تجلی شهودی را ندارد و

تاریخ‌مند شده است. اُتو معتقد است امر قدسی را باید با چیزی فراتر از عقل درک نمود؛ و آن تجربه‌ای است که از احساس به عنوان «امری رازآمیز و هیبت‌ناک» (مفهوم امر قدسی: ۱۳۸۰، ص ۹۹) دریافت می‌شود. همچنین اُتو بر این باور است که می‌توان «شباهت‌هایی میان شناخت تعالی و امر مینوی» (مفهوم امر قدسی: ۱۳۸۰، ص ۱۰۰) مشاهده کرد. امر متعالی نزد اُتو از خصوصیت‌هایی مثل نزدیک شدن، هراساندن، فراتر از مرزهای عقل، برخوردار است. امر متعالی از همان خصلت دوگانه هراس آور و جذبه‌ای متعالی نیز برخوردار است. استعلایی که در اینجا مطرح می‌شود به عبارتی سکولار شده است و دیگر مسئله اعتقاد در آن مطرح نیست؛ همان‌طور که کانت اصل استعلایی را به نحو پیشین متصور می‌سازد. (نقد قوه حکم: ۱۳۷۷، ص ۷۵) در نظر نصر، اصل استعلایی متافیزیکی است اما کانت اصل استعلایی را در مقابل اصلی متافیزیکی می‌داند. همچنین نصر هیچ مشابهتی میان دیدگاه خود از امر قدسی و دیدگاه اُتو نمی‌بیند و معتقد است که تلاش اُتو برای مربوط ساختن امر قدسی به امر غیرعقلانی (Irrational) با آن نگرشی که وی از امر قدسی دارد کاملاً متفاوت است. استدلال نصر بر این پایه استوار می‌شود «که رابطه حقیقت یا معرفت عقلی با امر قدسی، دقیقاً به دلیل تهی شدن معرفت از مضمون قدسی‌اش، مغفول مانده است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۱۶۷) در نظر نصر، میان «عقلانیت» (Rationality) و «معرفت» (Knowledge) تفاوت وجود دارد. هنگامی که انسان به چیزی معرفت می‌یابد یا آن را به نحوی عقلانی باور می‌کند، در صدد دستیابی به گزاره‌ای صادق است. معرفت به یک گزاره، به این معناست که آن گزاره حتماً صادق است، اما باور عقلانی به یک گزاره لزوماً به معنای صادق بودن آن گزاره نیست. درست است که پیوند وثیقی میان عقلانیت و صدق وجود دارد، اما عقلانیت مستلزم صدق نیست. بنابراین، می‌توان گفت که مفهوم عقلانیت در مقایسه با مفهوم معرفت، ضعیف‌تر است. نصر به همین دلیل، واژه معرفت را در پروژه فکری خود انتخاب نمود. «معرفت» با الهیات طبیعی که منبعی برای معرفت به خداوند است، دربرگیرنده ادعایی قوی‌تر در مورد این نگرش است که الهیات طبیعی، منبعی عقلانی برای باور به خداوند است. این آموزه نصر در باب معرفت، چیزی را که فیلسوفان مدرسی با عنوان «عقل بالقوه» مطرح کرده‌اند، تغییر می‌دهد. اما به باور نصر «تمایز قرون وسطایی میان عقل فعال و منفعل یا بالقوه می‌تواند در توضیح ماهیت این فرایند تنویر فکر به کار آید و مانع از این خطا شود که محتوای ذوقی و عقلی تجربه روحانی را نتیجه تأمل و یا استدلال ذهن بشری درباره محتوای چنین تجربه‌ای بدانیم.» (معرفت و معنویت:

۱۳۸۱، ص ۲۷۲) قابل تأمل است که فلاسفه اسلامی، یهودی و مسیحی دوران قرون وسطا میان «العقل الفعال» که مبدأ و منشأ معرفت است و «العقل الهیولانی» که دریافت کننده معرفت است، تمایز قائل شده‌اند و بر ماهیت تعقلی چیزی که ذهن بشر از «عقل الهی» دریافت می‌دارد تأکید ورزیده‌اند. به هر ترتیب، آموزه‌های عقلانیت شهودی - وحیانی از دل مشغولی‌های حکمای اسلامی و فیلسوفان قرون وسطایی است که نصر بر این آموزه‌ها تأکید می‌ورزد. نصر از دیدگاه «نفس کلی» (intellect Potential) نیز به تبیین علم قدسی می‌پردازد، و می‌گوید: «از دیدگاه نفس کلی که در مرکز هر نفس مقیم است، منبع علم قدسی آشکار شده برای آدمی، مرکز و کُنه خود قوه عاقله بشری است؛ چراکه مآلاً «معرفت به جوهر کلی، جوهر معرفت است یا معرفت به منشأ و مبدأ کلی، منشأ و مبدأ معرفت است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۲۷۲) نصر منبع علم قدسی را همانند چاه عمیقی که ناگهان به صورت چشمه‌ای فوران می‌کند و به ذهن سرازیر می‌شود، می‌پندارد. نصر اگرچه قوه عقلانی را جزو ویژگی‌های آدمی می‌داند، اما معتقد است در راه آن منبع متافیزیکی، آدمی به تنهایی و به اتکای عقل خود نمی‌تواند و یا شایستگی آن را ندارد که به آن دست یابد. دریافت شهودی وحیانی مهم‌ترین عامل برای رسیدن به منبع متافیزیکی است. وی چنین نیز تعبیر می‌کند: «در هر صورت، ماهیت ذوقی چیزی که انسان از طریق تجربه روحانی دریافت می‌دارد، محصول قوه ذهنی بشر نیست، بلکه منبعث از سرشت خود آن تجربه است. انسان از طریق شهود و وحی قادر به شناخت است، نه به دلیل آن که موجودی اندیشمند است که مقولات فکری خویش را بر مَدَرَکاتش تحمیل می‌کند، بلکه به دلیل آنکه معرفت همان هستی است. ذات واقعیت چیزی جز آگاهی نیست و بدیهی است که آگاهی نمی‌تواند تنها به شکل بشری جزیی آن محدود شود.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۲۷۳) نصر به این نکته که عقل بشری به تنهایی نمی‌تواند به منبع دانش لایتنهای دست یابد، کاملاً ایمان دارد و این مسأله را برای موضوع خود، محوری قلمداد و به کرات نیز تأکید می‌کند. او صریحاً می‌گوید: «البته هر کسی قادر به تعقل نیست و یا نمی‌تواند شهود تعقلی داشته باشد.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۲۷۳) نصر در تکمیل این روایت، که با درون‌مایه‌ای مبهم توأم است، تأکید می‌کند که «عدم امکان تعقل برای هر کس، واقعیت چنین امکانی را بی‌اعتبار نمی‌سازد، همان‌طور که این واقعیت که بسیاری از مردم نمی‌توانند ایمان داشته باشند، واقعیت یک دین را بی‌اعتبار نمی‌کند.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۲۷۳) این سینا در نمط سوم «اشارات و تنبیهات» برای اینکه نشان دهد نفس ما چگونه به وسیله

عقل نظری و مبادی بالا به علوم و درک معقولات نایل می‌گردد، برای عقل نظری چهار مرتبه قائل می‌شود که عبارت‌اند از: ۱. عقل هیولانی؛ ۲. عقل بالملکه؛ ۳. عقل بالفعل؛ ۴. عقل بالمستفاد. ابن‌سینا معتقد است که با رسیدن به عقل مستفاد، بشر به کمال مطلوب خود و آنچه او را به موجودات علوی مافوق طبیعی نزدیک می‌سازد، نایل می‌شود. به نظر ابن‌سینا، این اتصال به عقل فعال، کلید تحول انسان است. شیخ می‌گوید: «همین که نفس از آن گوهر مفارق خارجی پشت کند و به جانب عالم جسمانی یا به سوی صورت دیگری روی آورد، صورتی که نخست در آن نقش بسته بود، برطرف می‌شود. گویا آینه‌ای که به وسیله آن رو به روی جانب قدس (عقل فعال) بود از آن روگردان شد و به جانب عالم حس یا چیز دیگر از آنچه در عالم قدس است روی می‌آورد. و این رویه‌رو شدن نفس انسانی با عقل فعال وقتی است که نفس انسانی ملکه پیوستن به عقل فعال را تحصیل کرده باشد.» (اشارات و تنبیهات: ۱۳۶۳، ص ۱۹۷) ابن‌سینا در اثبات این موجود شگفت‌انگیز و رازآلود معتقد است، «عقل فعال صور مکتسبه‌ای را که مجموع معرفت او را تشکیل می‌دهد، به وی اعطا می‌کند. ولی این اکتساب در همه انسان‌ها یکی نیست. استعداد ادراک در بعضی آن‌چنان زیاد است که چندان محتاج به فراگیری نیستند، چراکه آنان در سایه نیروی فطری خدادادی قادرند کلیات را بدون مقدمه درک کنند.» (سیر فلسفه در جهان اسلام: ۱۳۷۲، ص ۱۶۰)

اگرچه استدلال ابن‌سینا از آیه نور (قرآن، سوره نور، آیه ۳۵) تأثیر گرفته است، اما در نظر شیخ این افراد که دارای ویژگی «عقل قدسی» هستند بدون هیچ‌گونه تردیدی، همان‌طور که فارابی نیز تأکید کرده است، پیامبران‌اند. نظریه ابن‌سینا مستلزم تنزل مرتبه نبوت است، اما «عقل قدسی» به‌عنوان عالی‌ترین درجه‌ای که برای عقل بشری قابل دست‌یابی است، توصیف می‌شود. در اینجا، این مورد نیز قابل طرح است که نصر از «علوم سنتی» یاد می‌کند. این علوم با آنچه «ساینس» (Science) گفته می‌شود، تفاوتی بنیادی دارد. علوم سنتی «بر تغییرناپذیری، دوام و معرفت به نظام اصیل و مابعدالطبیعی اشاره دارد.» (نیاز به علم مقدس: ۱۳۷۹، ص ۱۶۸) این دانش برین نزد نصر علوم مقدس است. به اعتقاد نصر «علوم سنتی در فضایی رخ می‌دهند که در دار دنیا با مراحل فراتر واقعیت مرتبط است، بی‌آنکه از گذر زمان بی‌اطلاع باشند، که نه مانند پیشرفتی مستمر، بلکه به مثابه توالی منظم یک سلسله ادواری تلقی می‌شود که قوانینی به دقت قوانین حاکم بر فضا بر آنها حاکم است.» (نیاز به علم مقدس: ۱۳۷۹، ص ۱۷۱) بیان نصر از علم مقدس، همان معرفت روحانی است که مقصود از آن هدایت انسان به معرفت باطنی است. علمی است که وصول به آن

بدون رسوخ طالب آن به کُنه وجود خویشتن ناممکن است. نصر از دانش‌های مختلفی مانند: جبر، ریاضیات سنتی، علوم چهارگانه فیثاغوری، اخترشناسی سنتی، کیمیاگری و طب سنتی نام می‌برد و جالب این است که به همه این علوم اعتقاد راسخ دارد: «والاثرین فایده علوم سنتی همیشه این بوده است که به عقل و ابزارهای ادراک کمک کنند تا جهان و در حقیقت تمام مراتب وجود را، نه به عنوان واقعیت یا آعیان، که به عنوان نمادها یا آیینه‌هایی ببینند که سیمای معشوق کل را که همه چیز از او نشأت گرفته و همه چیز به او باز می‌گردد، باز می‌تاباند.» (نیاز به علم مقدس: ۱۳۷۹، ص ۱۹۸) اختلافی که نصر با علم سنتی و جدید دارد، اختلافی مبنایی است. دانش سنتی بر پایه اعتقاد به متافیزیک، اسطوره و دین مبتنی بود. اما دانش مدرن بر پایه قیاس و تجربه استوار است. به باور نصر این روش قیاس و تجربه به زدودن معرفت باطنی همت گمارده و آدمی را از کُنه معرفت متعالی خویش دور کرده است. نصر دانش سنتی را رهیافتی برای وصول به حق و باری تعالی می‌دانست در حالی که علم مدرن به طبیعت به عنوان شیء قابل تجزیه و تحلیل می‌نگرد، نه حق متعالی. علم مقدس در نگاه نصر نوعی متافیزیک و مابعدالطبیعه است. اما «مشروط به اینکه این اصطلاح را به‌طور صحیح به عنوان علم غایی دربارهٔ حق [حقیقت] بفهمیم». (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۲۷۳) آنچه نصر دربارهٔ «حق» (Reality) تأکید می‌کند، ما را به یک واقعیت غایی (Ultimate reality) که در وجود امر مقدس و نیز نیروی وحدت‌بخش همهٔ ادیان و آدمیان و سنت‌های جاودانی است، رهنمون می‌سازد. چرا که در باور نصر علم به حق، عین علم قدسی است. نگاه وحدانی نصر به مبدأ کلی، همخوان با حضرت حق است. نصر با نگاه پلورالیستی به موضوع حق، سعی در اثبات وحدت حق نیز دارد. البته نگرش پلورالیستی نصر با نگرش فیلسوفان دین پلورالیست کاملاً متفاوت است. او با نگاهی مؤمنانه - متصوفانه به موضوع حق می‌پردازد و تأکید می‌کند که «مبدأ المبادی یا مبدأ نه فقط باطن بلکه ظاهر نیز هست؛ نه فقط واحد است بلکه واقعیت ذاتی آن کثرتی نیز که جز بازتاب واحد نیست، تلقی می‌شود. بر قله کوه معرفت وحدانی، فقط واحد سکنی گزیده است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۲۷۷) نصر در تبیین علم قدسی، با تمایزی که میان علم قدسی و الهیات قائل است، وارد بحث وجودشناسی می‌شود. به باور نصر علم قدسی به بنیاد واقعیت نظر دارد اما الهیات به نگرشی بسیط‌تر دربارهٔ واقعیت که مبتنی بر خدأ و انسان است، قانع می‌باشد. لذا نصر درباره سلسله مراتب وجود معتقد است: «ارتباط میان مراتب گوناگون واقعیت یا سلسله مراتب وجود را نمی‌توان کاملاً فهم کرد، مگر اینکه مفهوم مهم دیگری

را که به نحوی از انحا در همه بیانات کامل از علم قدسی یافت می‌شود، ملحوظ داشته باشیم؛ این مفهوم، مفهوم وجوب است که مفهوم امکان در مقابل آن قرار دارد. (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۲۸۴)

یکی دیگر از مسائلی که بستر ادراک شناخت بشری به علم قدسی است، مقوله «حجاب» یا به تعبیری کنار رفتن ظلمات از دیدگان معرفت انسانی است که در نتیجه آن انسان می‌تواند به علم قدسی دست یابد. اگرچه نصر معتقد است سخن گفتن از «حجاب» با یکی از مفاهیم اصلی که مورد اهتمام علم قدسی است مرتبط است و این مفاهیم از آموزه‌های سنتی غربی، مغفول مانده است. نصر با روایتی تطبیقی میان «الحجاب» از نظر عارفان مسلمان و «مایا» از نظر کیش هندوها، سعی در شناسایی علم قدسی دارد. نصر درباره «مایا» و «حجاب» می‌نویسد: «مایا، حجاب برین و نیز تجلی برین است که هم حجاب می‌افکند و هم حجاب برمی‌گیرد. خداوند که خیر است لاجرم خیریت خویش را فرومی‌تابد و این میل به تابش یا تجلی مستلزم حرکتی است که از مبدأ کلی فاصله می‌گیرد و مراتب کیهانی و حتی فوق کیهانی واقعیت دور شده از مبدأ کلی را که فقط او کاملاً واقعی است، تعیین و توصیف می‌کند. مایا تقریباً همان «رحمه» اسلامی یعنی رحمت الهی است که عالم هستی به موجب «دمیده شدن» این رحمت وجود می‌یابد، یعنی گوهر عالم همان نفس الرحمن، «نفس رحمان» است، به همان‌سان که می‌توان مایا را نفس آتمن خواند. ... حال آنکه در اسلام این ظاهری شدن که همان فعالیت مایا است، اشتیاق خداوند به «شناخته شدن» تصور شده است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۲۸۹) یکی دیگر از مسائلی که نصر در شرح علم قدسی مطرح می‌کند، «نماد» است. به اعتقاد نصر، علم قدسی «نمود و بروز خارجی دارد» و «زبان رسمی مورد استفاده برای بیان علم قدسی، زبان رمزپردازی است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۳۰۶) به باور نصر «رمزپردازی، کلید فهم زبان آن [علم قدسی] است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۳۰۶) نصر با نگاهی فرامادی و متافیزیکی به نماد می‌پردازد و در نظر او رمزها به تنهایی ساخته دست بشر نیستند بلکه بازتاب مرتبه والاتر وجود بر مرتبه نازل‌تراند. یعنی «رمزها جوانب وجودی یک شیء‌اند، یعنی لااقل به اندازه خود آن شیء واقعی‌اند و در واقع، چیزی هستند که به یک شیء در ظرف مرتبه کلی وجود، مفاد و معنا می‌بخشند» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۳۰۷). نصر با اینکه باور دارد رمزها طبیعی هستند اما به واسطه‌ای وحیانی در ایجاد رمزها قائل است و آن را «خلقت ثانوی» برای آنها می‌پندارد و به گونه‌ای رمز را «عقل الهی» می‌داند. نصر با طرح بحث

«رمز و نماد» قصد دارد متعلق رمز، یعنی امر رمزآمیز، را مطرح کند. چراکه به باور نصر انسان در «وضعیت بهشتی» زندگی می‌کرد و در ادراک خود از اشیای امر رمزآمیز را با خود رمز یکی می‌داند. در نظر او، رمز یک واقعیت مثالی است که به مرتبه آن واقعیت ارتقا می‌یابد و آن واقعیت را متجلی می‌سازد.

کارویژه رمز در باور نصر، تجلی واقعیت قدسی و دریافت عقل الهی است. میرچا الیاده درباره کارویژه رمز می‌نویسد: «این کارویژه وحدت بخش، بی گمان، نه تنها در تجربه جادویی - مذهبی انسان، بلکه در کل تجارب وی، حایز اهمیتی شایان است. هر رمز در هر متن و زمینه و سیاق، همواره، وحدت اساسی بسیاری از حوزه‌های عالم واقع را مکشوف و عیان می‌سازد. نیازی نیست که وحدت بخشی‌های گسترده رمزهای آب و ماه را که به یمنشان، شمار بسیاری از گیاهان و حوزه‌های زیستی - انسانی - کیهانی - با مبادی و اصول خود، یکی و یگانه می‌شوند، یادآوری کنیم. رمز با تبدیل اشیا به چیزی غیر از آنچه ظاهراً در تجربه و ادراک دنیوی می‌نمایند و هستند، دنباله دیالکتیک تجلی قداست محسوب می‌شود.» (رساله در تاریخ ادیان: ۱۳۷۶، ص ۴۲۰)

تجلی قداست به عنوان صورت مستقلی از وحی و کشف همان گذر از عقل افسانه‌ای - اسطوره‌ای به عقل الهی است. این مورد نیز قابل تأمل است که تجربه‌های بنیادی بشری - دین، فلسفه، تاریخ، علم - جویای مفهومی به نام حقیقت بودند و یا به عبارتی خود را نماینده آن اعلام می‌کردند. به تعبیری اگر بگوییم «انسان با اندیشیدن به حقیقت می‌رسد، معلوم می‌شود که در طلوع آگاهی بشری میان اندیشیدن و افسانه‌سرایی تمایز بارزی وجود نداشته است؛ به عبارت دیگر، انسان با افسانه‌سرایی می‌اندیشیده است.» (افسانه اسطوره: ۱۳۸۰، ص ۱۹) افسانه‌سرایی بشری، تمهیدی است برای اسطوره‌های مقدس که حاوی رمز و نماد مقدس اند چرا که «در جهان، اسطوره پدیده‌ای قدسی است که در افق ساحت متعارف تحقق می‌پذیرد و ساحت متعارف عرصه‌ای است ناپایدار که در دل آن حادثه مینوی و جاودان رخ می‌دهد.» (گذار از جهان اسطوره به فلسفه: ۱۳۷۹، ص ۵۴) با پگاه اندیشه‌های فلسفی در یونان، حادثه‌های مینوی رویکردی دیگر یافت. اگرچه در باور افلاطون، عالم مثال سرشار از مثل‌های مینوی است اما مقدمه‌ای برای تعقل انسانی شد. به هر ترتیب، نصر با قرار دادن هر دو گونه رمزپردازی: صوری و معنایی، معتقد است علم قدسی برای بیان آموزه‌های خود از هر دوی این موارد استفاده می‌کند. به طوری که نصر می‌گوید با اینکه عرفای اسلامی برای شرح و بسط صورت‌بندی‌های رمزی خود از سنت هندو یا نوافلاطونی اقتباس می‌کنند اما عالم صوری آنها همان عالم قرآن و وحی است که تحصیل معرفت باطنی در عرفان اسلامی را ممکن ساخته است (ر.ک: رمزاندیشی و هنر قدسی ۱۳۷۶). نصر در پایان کنکاش

در پروژه علم قدسی تأکید می‌کند: «علم قدسی فقط نوعی شرح و بیان نظری شناخت واقعیت نیست. هدف آن هدایت انسان، روشن‌ساختن روان او به نور علم و معرفت، و فراهم‌کردن امکان وصول به ذات قدسی است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۳۰۸) نصر بذر درخت معرفت و ثمره آن را به‌طور یک‌جا در علم قدسی می‌پندارد. و آنچه را درباره علم قدسی شرح و بسط کرد با نگاهی تطبیقی در ادیان مختلف نیز مورد ژرف‌نگری قرار می‌دهد. او ضمن مطرح‌کردن معرفت قدسی و شناخت ماورایی در ادیان و آیین‌های هندو، بودا، دائو، زرتشتی، مانوی، یهود، مسیح و اسلام به ریشه‌شناسی علم و معرفت قدسی در ادیان مختلف می‌پردازد. (ر ک: تاریخ جامع ادیان ۱۳۸۲). در آیین هندو، به عنوان قدیمی‌ترین ادیان، متون مقدسی که مبدأ و منشأ کل این سنت بوده‌اند، یعنی «وداها» (Vedas) ارتباط و پیوندی با معرفت دارند. بنا به باور سنت هندویی «علت همه جدایی‌ها، تفرقه‌ها، غیریت‌ها و نهایتاً همه رنج و محنت‌ها، جهل (اویدیا) و علاج آن معرفت است. لب سنت، دانش برین (جنانه) است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۴۴) در سنت هندو، معرفت در مرکز قرار دارد و در توانایی باطنی انسان در تمیزدادن میان آتمن و مایا کلید رستگاری را می‌بیند. (سه سنت فلسفی: ۱۳۷۸، ص ۲۱) در نظر نصر، آیین بودا دیدگاهی متفاوت با سنت هندویی دارد. نصر درباره آیین بودا می‌گوید: «اول کار آیین بودا بودیستویانه ابودیستویانه، ۴ (Boddhistvayana) است که بدین معنا است: «آگاهی‌یافتن به این که همه چیزها خلأند.» بنابراین، در بطن آیین بودا معرفتی نهفته است که بعدها به مابعدالطبیعه مبسوط خلأ (The Void) که بنیاد کل آیین بودا بود، ۴ است و مورد حمایت «ناگارجونه اناگارجونه، ۴» (Nagarjune) قرار گرفته است، منجر شد.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۴۵) بنا به باور نصر، تصویر بودا بازتاب معرفت باطنی و مکاشفه خلأ است که بدون آگاهی یافتن بی‌واسطه از نقش اصلی معرفت، تصویری از آیین بودا نمی‌توان صورت بست. نصر همچنین از سنت چینی، آیین دائو را مطرح می‌کند و می‌گوید: «انسان اهل معرفت از خویش فراتر می‌رود تا به عالم بالا و از طریق این فرایند به دائوی نفس خویش که چیزی جز بنیاد قدسی هستی خودش نیست، برسد؛ یعنی آن ظلمت اولیه که تاریکی‌اش نه به دلیل فقدان نور بلکه به شدت نورانیت است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۴۷). بحث جدال نور و ظلمت و پیروزی همیشگی نور برای انسان اهل معرفت و جوینده بنیاد قدسی، تنها در سنت دائو نیست بلکه در دین زرتشتی و مانویت نیز چنین مباحثی وجود دارد. نصر در این باره می‌نویسد: «این ادیان کل دین را بر هدف آزادسازی ذرات نوری که در نتیجه قربانی انسان اولیه در عالم منتشر شده‌اند، از طریق ریاضت و معرفت مبتنی می‌سازد.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۴۷) نصر همچنین باور دارد که «اهتمام به امر قدسی و معرفت

قدسی در دل آیین زرتشتی قرار دارد.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۴۸) گرایش‌ها و باورهای اشراقی در ادیان سنتی و ادیان ابراهیمی نقطه عطفی است که نصر به آن می‌پردازد. (رک: حکمت خسروانی ۱۳۸۰) نصر درباره معرفت قدسی در آیین یهودی نیز می‌نویسد: «یهودیت تحصیل حکمت یا معرفت قدسی را برای عقل بشر ممکن دانسته است، مشروط به اینکه انسان به مقررات لازم برای چنین اقدامی تن دهد.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۴۹) آموزه‌های عرفانی - اسطوره‌ای آیین قبالة (Kebbalists) نیز در دین یهود، بر توانمندی عقل تأکید دارد و این موضوع را این‌گونه مطرح می‌کند: «برای انسان اهل باطن، امکان تحصیل معرفت قدسی وجود دارد و ذهن بشر باید به روی اشراق عالم معنوی که از طریق آن می‌تواند تقدس یابد و با اصل آن [عالم معنوی] متحد گردد، گشوده باشد.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۴۹) نصر دین اسلام را نیز به لحاظ ساختار صورتی‌اش در مجموعه معنویت ابراهیمی جای می‌دهد. به باور نصر: «پیام وحی حول محور معرفت می‌چرخد و وحی، انسان را همانند قوه عاقله‌ای که قابلیت تمیزدادن میان امور واقعی و امور غیرواقعی و نیز شناخت ذات مطلق را دارد، مخاطب می‌سازد.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۵۱) بنابراین اصل، نصر عبارت شهادت به ایمان، لا اله الا الله، را جوهره معرفت متافیزیکی درباره مبدأ و تجلی کل می‌داند. او با استناد به این حدیث پیامبر (ص) که فرموده: «بگویند تا رستگار شوید» تأکید می‌کند که این حدیث: «مستقیماً اشاره به کیفیت قدسی معرفت اصیل دارد.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۵۱) او از اهمیت تعقل در آموزه‌های اسلامی می‌گوید و بر این باور است که لزوم شناخت معرفت در اولین آیات وحی تأکید شده است. به اعتقاد نصر گونه‌های مختلف معرفت که با امر قدسی مرتبط‌اند در والاترین شکل شناخت در «المعرفة» یا «عرفان» گسترش می‌یابند. از نظر نصر: «والاترین شناخت عبارت است از معرفت وحدانی نسبت به خداوند، نه معرفت انسان به خداوند به‌عنوان یک فرد، بلکه معرفتی از طریق مرکز الهی قوه عاقله بشری، که در مرتبه عرفان، این قوه هم عالم می‌شود و هم معلوم.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۵۲) نصر درباره جایگاه معرفت قدسی در سنت مسیحی بر این باور است که این سنت به مقوله «محبت» بسیار اهمیت می‌دهد و آن ساحت ذوقی که بر محور اصلی ایمان تأکید دارد تا حد زیادی کنار گذاشته شده است. در سنت مسیحی منابع وحیانی از طریق ذوقی به معرفت خداوند دست می‌یابند. نصر در این مورد نیز معتقد است: «معرفت قدسی از گران‌سنگ‌ترین عطایای مسیح است که باید افراد شایسته برای دریافت و ابلاغ آن، مشتاقانه در مقام جست و جویش برآیند. اگر یک چنین عرفان مسیحی‌ای وجود نمی‌داشت، سنت مسیحی نمی‌توانست حکمت یونانی را در خود آمیزد و صورت بندی‌های مابعدالطبیعی - یونانی - اسکندرانی را برای بیان تعالیم خاص

خوبش اقتباس کند.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۵۸) در بحث معرفت‌شناسی از دیدگاه نصر می‌توان به این نکته رسید که نصر به نوعی «تئوسوفی» [الهیات عقلی (Theosophy)] اعتقاد دارد که بسترهای معرفتی آن ضمن تکیه بر تعقل فردی، متکی به منابع وحیانی - متافیزیکی است. اگر این منابع متافیزیکی در پروسه عقلانیت فرد حضور نداشته باشند، این نوع سمت‌گیری فردی فاقد وجاهت خردمندانه است. چراکه عقل در اندیشه نصر، طفیلی معرفت ذوقی است. او به حکمت ذوقی‌ای ایمان دارد که رگه‌های فکری آن را می‌توانیم در جنبه‌های اُرْفَه‌ای - دیونوسوسی سنت یونانی، مکتب افلاطون و نوافلاطونی، مکتب هرمسی، مکتب فیثاغوری و اندیشه‌های آگوستین مشاهده کنیم. همگی این مکاتب قبل از ظهور آیین‌هایی است که صاحب شریعت الهی هستند. همچنین می‌توانیم الهیات استقرایی یا متافیزیک قیاسی و یا تلفیقی از هر دو را در اندیشه نصر بیابیم. در رویکردهای تجربی - متافیزیکی می‌توان امر متقدمی را که استقرا و قیاس را جهت می‌بخشد، به صورت یک نوع تجربه عرفانی، وحیانی و معنوی مشاهده کرد. آن امر متقدم، می‌تواند «صرف‌الوجود» اصحاب مدرسی، «جوهر کلی» اسپینوزا، «روح مطلق» هگل، «فرای ذهنیت - عینیت» جیمز، «وحدت روح و طبیعت» شیلینگ، «کیهان» شلایر ماخر «فرایند ارزش‌آفرین» وایتهد «شخص کیهانی» برایتمن باشد. هر یک از این مفاهیم بر تجربه بی‌واسطه امری واپسین و نهایی در حوزه ارزش و هستی مبتنی هستند و انسان می‌تواند از هر کدام آنها به صورت شهودی آگاه باشد.

در پروژه «معرفت قدسی» نصر، با مسأله گسست معرفتی مواجه هستیم. نصر از این گسست با عنوان «معرفت تقدس‌زدایی شده» یاد می‌کند. وی بر این باور است که این گسست: «قبل از هر چیز در حوزه خود تفکر ظاهر شد.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۱۰۳) مقصود از حوزه تفکر این است که عقلانیت استدلالی با فروافکندن تعقل شهودی، مرزهای معرفت قدسی را از بین برد و علم قدسی دیگر جوهره الهی را در خود ندارد. سیر شکل‌گیری تاریخی این پیامد را می‌توان از اواخر قرون وسطا در نظر گرفت که لادری‌گرایی فلسفی به دنبال حمله تسمیه‌گرایانه علیه فلسفه قرون وسطا شکل گرفت. به باور نصر، فتح افراطی‌ای که با توسل به فردگرایی و استدلال‌گرایی صورت گرفت، صفت بارز فلسفه اروپایی جدید به معنای دقیق کلمه است. متهم اصلی در پرونده گسست معرفتی قدسی، دکارت است. نصر دکارت را به دلیل خالی کردن زیر پای معرفت و امر قدسی به عملکرد عقل استدلالی جزئی بریده از جوانب انسانی و جهانی عقل شهودی متهم می‌کند. به اعتقاد نصر: «دکارت در جست و جوی بنیاد نوینی برای معرفت یقینی، نه از عقل

شهودی از آن حیث که در قلب آدمی عمل می‌کند و سرچشمهٔ عقل استدلالی است، کمک گرفته است و نه از وحی، بلکه آگاهی فردی موجود متفکر را مستمسک قرار داده است. گفته معروف «می‌اندیشم پس هستم» دکارت را احتمالاً می‌توان برتری فاعل شناسا بر موضوع شناسایی تلقی کرد. (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۹۹) آنچه نصر تأکید بسیار بر آن دارد همین فاعل شناسا است. دکارت با به کاربردن «من»، خود انسانی را بنیاد معرفت‌شناسی و وجودشناسی و منبع یقین قرار داد. کارکرد دکارت نصر را با بحران شناسایی مواجه نمود. نصر معتقد است دکارت می‌بایست از «خود الهی» به همان تعبیری که منصور حلاج به کار برد سخن می‌گفت تا: «به یک منظر خاص فلسفه سستی می‌پیوست و نقش اصلی وجودشناسی را در فلسفه حفظ می‌کرد.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۱۰۰) با تغییر استراتژی فلسفه اروپایی از قلمرو عقل شهودی - وحیانی به عقل استدلالی، شناخت و معرفت از محتوای قدسی‌اش تهی گردید. به اعتقاد نصر، این پیامد به شکلی بود که «هرچیزی که بهره‌ای از واقعیت دارد، می‌تواند از امر قدسی که در نهایت از واقعیت جدایی‌ناپذیر است، یعنی حقیقه‌الحقایق، که همان ذات قدسی به معنای دقیق کلمه است، جدا بیفتد. ولی برای ذهنیت‌انهایی که در چنبرهٔ استدلال‌گرایی نوین‌یاد، این روش بسیار معقول برای غیرمعقول بودن، گرفتار آمده بودند، معرفت و علم از این پس کاملاً از امر قدسی جدا شدند.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۱۰۰) این معرفت سکولار، به معنای دقیق کلمه، را نصر «فلسفه‌های یاوه» می‌پندارد؛ معرفتی که هدف اصلی آن «حکمت‌ستیزی» است. فروریختن دیوار بلند اعتقاد و ایمان که سال‌های متمادی حکمای الهی آن را ساخته بودند، حوزه تفکر را با بحرانی مواجه ساخت که فیلسوفان پس از دکارت نیز بر همین راه رفتند و سرانجام دنیای کردن فلسفه ثمره‌ای نداشت و افزون بر آن، عقل الهی را به ورطهٔ ناسوتی کشاند. نصر تأکید می‌کند: «فرایند تقدس‌زدایی از معرفت به دژ خود امر قدسی، یعنی دین نیز سرایت کرده است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۱۰۹) گالیله با رمزگشایی کتاب طبیعت، کپلر با نگاهی کمیت محورانه به تجلی خدا در عالم هستی و همچنین هگل با فروکاستن کل فرایند معرفت، به نوعی دیالکتیک جدایی‌ناپذیر از تغییر و سیورورت را مطرح ساخت، از جمله کسانی‌اند که به روند شکل‌گیری قداست‌زدایی از معرفت کمک کردند. حتی اندیشه‌های که یرکه‌گور، یاسپرس و مارسل نیز نتوانستند کاری از پیش ببرند. به اعتقاد نصر، ساختار معرفت‌زدایی شده: «عالم پاره پاره‌ای برجای گذارده است که در آن

هیچ کلیتی وجود ندارد، زیرا دیگر تقدس، دل مشغولی اصلی نیست و یا اینکه در بهترین حالت به احساساتی‌گری فروگاسته شده است.» (معرفت و معنویت: ۱۳۸۱، ص ۱۱۰)

هانری کربن نیز از جمله کسانی است که در عصر حاضر با چنین پروسه‌ای که غرب طی نمود، مخالفت ورزید. او این اقدام غرب را «چهار حرکت کاهنده» می‌داند. این چهار حرکت عبارت‌اند از: ۱. از بینش مکاشفه‌ای به اندیشه فنی؛ ۲. از صور جوهری به مفاهیم مکانیکی و ریاضی؛ ۳. از گوهرهای معنوی به انگیزش‌های آغازین؛ ۴. از معادشناسی به بُت‌انگاری تاریخ. (هانری کربن، آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی: ۱۳۷۳، ص ۴۲۹) پروژه گسست معرفتی، نوک پیکان حمله به مدرنیته است. نصر از تمامی طرح پارادایمی تمدن زمانه مدرن انتقاد می‌کند. او از برتری ذهن بر عین، طرد عقل شهودی - متافیزیکی، ترک آموزه‌های عرفانی و برتری دانش غیردینی به‌عنوان سرشناسه‌های تهی عصر مدرنیته یاد می‌کند.

منابع

۱. سیدحسین نصر، ۱۳۸۱، معرفت و معنویت، ترجمه انشاءالله رحمتی، تهران، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، چاپ دوم.
۲. سیدحسین نصر، ۱۳۷۹، نیاز به علم مقدس، ترجمه حسن میانفاری، قم، موسسه فرهنگی طه، چاپ اول.
۳. سیدحسین نصر، ۱۳۸۲، آرمان‌ها و واقعیت‌های اسلام، ترجمه انشاء رحمتی، تهران، جامی، چاپ اول.
۴. سیدحسین نصر، ۱۳۸۲، صدرالمتألهین شیرازی و حکمت متعالیه، ترجمه حسین سوزنجی، تهران، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، چاپ اول.
۵. سیدحسین نصر، ۱۳۷۱، معارف اسلامی در جهان معاصر، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری موسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم.
۶. سیدحسین نصر، نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت، تهران، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، چاپ سوم، ۱۳۵۹.
۷. سیدحسین نصر، آموزه‌های صوفیان از دیرز تا امروز، ترجمه حسین حیدری و محمد هادی امینی، تهران، قصیده‌سرا، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۸. سیدحسین نصر، سه حکیم مسلمان، ترجمه احمد آرام، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم، ۱۳۸۲.
۹. سیدحسین نصر، معرفت و امر قدسی، ترجمه فرزاد حاجی میرزایی، تهران، نشر و پژوهش فرزندان روز، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۱۰. سیدحسین نصر، جوان مسلمان و دنیای متجدد، ترجمه مرتضی اسعدی، تهران، طرح نو، چاپ چهارم، ۱۳۷۶.
۱۱. سیدحسین نصر، سنت عقلانی اسلامی در ایران، ترجمه سعید دهقانی، تهران، قصیده‌سرا، چاپ اول، ۱۳۸۳.

۱۲. سیدحسین نصر، موقعیت فلسفه اسلامی در عصر حاضر، گفت وگو با پروفیسور سیدحسین نصر توسط سلمان صفوی و سجاد رضوی، تهران، سمنان آزاده، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۱۳. سیدحسین نصر، علم و تمدن در اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران، نشر اندیشه، چاپ اول، ۱۳۵۰.
۱۴. سیدحسین نصر، جاودان خرد (مجموعه مقالات دکتر سیدحسین نصر، به اهتمام سیدحسن حسینی، تهران، انتشارات سروش، چاپ اول، ۱۳۸۲).
۱۵. سیدحسین نصر، هنر و معنویت اسلامی، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران، دفتر مطالعات دینی هنر، چاپ اول، ۱۳۵۷.
۱۶. مهرداد بروجردی، روشنفکران ایرانی و غرب، ترجمه جمشید شیرازی، تهران، نشر و پژوهش فرزنان روز، چاپ اول، ۱۳۷۷.
۱۷. مجید محمدی، دین‌شناسی معاصر، تهران، نشر قطره، چاپ اول، ۱۳۷۴.
۱۸. مهدی حائری یزدی به کوشش مسعود رضوی، تهران، نشر و پژوهش فرزنان روز، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۱۹. فرهاد دفتری، سنت‌های عقلانی در اسلام، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، نشر و پژوهش فرزنان روز، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۲۰. راز و رمز هنر دینی: مقالات ارائه شده در اولین کنفرانس بین‌المللی هنر دینی تهران، آبان ۱۳۷۴، تنظیم و ویرایش: مهدی فیروزان، ترجمه مقالات انگلیسی: اسماعیل سعادت، تهران، انتشارات سروش، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۲۱. مبانی هنر معنوی (مجموعه مقالات)، تهران، دفتر مطالعات دینی هنر، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
۲۲. شهرام پازوکی، یادى از هائرى كرين: مجموعه‌ای از مقالات درباره هائری کرین به اضمام دو گفت‌وگو با وی، تهران، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۲۳. توماس ریچارد مایلز، تجربه دینی، ترجمه جابر اکبری، تهران، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۲۴. تیتوس بورکهارت، هنر مقدس (اصول و روش‌ها)، ترجمه جلال ستاری، تهران، انتشارات سروش، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
۲۵. مارتین لینگز، تصوف چیست؟ ترجمه مرضیه (لونیژ) شنکایی و علی مهدی‌زاده، تهران، نشر مدحت، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۲۶. مارتین لینگز، عارفی از الجزایر، ترجمه نصرا پورجوادى، تهران، انتشارات هرمس، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۲۷. جلال ستاری، رمزاندیشی و هنر قدسی، تهران، نشر مرکز، چاپ اول، ۱۳۷۶.
۲۸. دیوید ری‌گریفین، خدا و دین در جهان پسامدرن، ترجمه حمیدرضا آیت‌اللهی، تهران، آفتاب توسعه، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۲۹. بهرام الهی، مبانی معنویت فطری، تهران، انتشارات جیحون، چاپ سوم، ۱۳۸۱.
۳۰. فاطمه گوارایی، میراث فلسفی ما با آثاری از حسن حنفی و دیگران، تهران، نشر یادآوران، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۳۱. تاریخ فلسفه در اسلام (جلد اول)، به کوشش میرمحمد شریف، تهیه و گردآوری ترجمه فارسی زیر نظر نصرا پورجوادى، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول، ۱۳۶۲.
۳۲. زیر آسمان‌های جهان، گفت‌وگوی داریوش شایگان با رامین جهانگنوی، ترجمه نازی عظیمی، تهران، نشر و پژوهش فرزنان روز، چاپ سوم، ۱۳۷۶.

۳۴. ژان فرانسوا دورتیه، علوم انسانی گستره شناخت‌ها، ترجمه مرتضی کتبی، جلال‌الدین رفیع فر، ناصر فکوهی، تهران، نشر نی، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۳۵. سیدحسن حسینی، پلورالیزم دینی یا پلورالیزم در دین، تهران، انتشارات سروش، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۳۶. داریوش شایگان، هانری کوبن آفاق تفکر معنوی در اسلام، ترجمه باقر پیرهام، تهران، موسسه انتشارات آگاه، چاپ اول، ۱۳۷۱.
۳۷. علی اصغر حقدار، داریوش شایگان و بحران معنویت سنتی، تهران، انتشارات کویر، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۳۸. عبدالرحیم سلیمانی اردستانی، ادیان ابتدایی و خاموش، قم، انجمن معارف اسلامی ایران، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۳۹. ملکلم هملتون، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، موسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان، چاپ اول، ۱۳۷۷.
۴۰. میرچالیا، رساله در تاریخ ادیان، ترجمه جلال ستاری، تهران، انتشارات سروش، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
۴۱. میرچالیا، مقدس و نامقدس، ترجمه نصرا زنگویی، تهران، انتشارات سروش، چاپ اول، ۱۳۷۵.
۴۲. میرچالیا، از جادو درمانگران تا اسلام، ترجمه مانی صالحی علامه، تهران، نشر ورجاوند، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۴۳. میرچالیا، فرهنگ و دین، ترجمه بیهاالدین خرمشاهی، تهران، طرح نو، چاپ اول، ۱۳۷۴.
۴۴. آنتونی گیدنز، جهان رها شده، ترجمه علی اصغر سعیدی و یوسف حاجی عبدالوهاب، علم و ادب، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۴۵. میشل مائرب، انسان و ادیان، ترجمه مهران توکلی، تهران، نشر نی، چاپ دوم، ۱۳۸۱.
۴۶. اکبر گنجی، سنت، مدرنیته، پست مدرن، تهران، موسسه فرهنگی صراط، چاپ اول، ۱۳۷۵.
۴۷. هانس دیرکس، انسان‌شناسی فلسفی، ترجمه محمدرضا بهشتی، تهران، انتشارات هرمس، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۴۸. کلود ریوبر، انسان‌شناسی سیاسی، ترجمه ناصر فکوهی، تهران، نشر نی، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۴۹. کلود ریوبر، درآمدی بر انسان‌شناسی، ترجمه ناصر فکوهی، تهران، نشر نی، چاپ سوم، ۱۳۸۲.
۵۰. خرد جاویدان: مجموعه مقالات همایش نقد تجدد از دیدگاه سنت‌گرایان معاصر، تهران، انتشارات موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۵۱. فریتهوف شووان، گوهر و صدف عرفان اسلامی، ترجمه مینو حجت، تهران، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۵۲. ادگار مورن، هویت انسانی، ترجمه امیر نیکبایی و فائزه محمدی، تهران، انتشارات قصیده‌سرا، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۵۳. مهدی گشنی، علم و دین و معنویت در آستانه قرن بیست و یکم، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۵۴. عبدالعزیز، اسلام و مدرنیته، ترجمه امیر رضایی، تهران، قصیده‌سرا، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۵۵. محمد سعید عسماوی، اسلام‌گرایی یا اسلام؟، ترجمه امیر رضایی، تهران، قصیده‌سرا، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۵۶. عبدوفیالی انصاری، اسلام و لایسیته، ترجمه امیر رضایی، تهران، قصیده‌سرا، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۵۷. محمد هاشم کمالی، آزادی بیان در اسلام، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، تهران، قصیده‌سرا، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۵۸. علی عبدالرزاق، اسلام و مبانی قدرت، ترجمه امیر رضایی، تهران، قصیده‌سرا، چاپ اول، ۱۳۸۰.

۵۸. هاشم رضی، حکمت خسروانی، تهران، انتشارات بهجت، چاپ دوم، ۱۳۸۰.
۵۹. جان بی‌ناس، تاریخ جامع ادیان، ترجمه علی اصغر حکمت، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سیزدهم، ۱۳۸۲.
۶۰. آن‌شیرد، مبانی فلسفه هنر، ترجمه علی رامین، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۸۲.
۶۱. لارنس کهن، از مدرنیسم تا پست مدرنیسم، ویراستار فارسی عبدالکریم رشیدیان، تهران، نشر نی، ۱۳۸۱.
۶۲. هوبرت شلابرت، شگردها، امکان‌ها و محدودیت‌های بحث با بنیادگرایان (درآمدی بر روشنگری)، ترجمه محمدرضا نیکفر، تهران، طرح نو، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۶۳. هوبرت ریوز، ژاک ریس، ایوکوپس، اریک دوگروویه، منشأ عانم، حیات، انسان و زبان، ترجمه جلال الدین رفیع‌فر، تهران، موسسه انتشارات آگاه، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۶۴. مایکل پترسون، ویلیام هاسکر، بروس رایشناخ، دیوید بازیجر، عقل و اعتقاد دینی درآمدی بر فلسفه دین، ترجمه احمد تراقی، تهران، طرح نو، چاپ اول، ۱۳۷۶.
۶۵. نینیان اسمارت، وینگ زای‌چان، شلومویتز، سه سنت فلسفی گزارشی از فلسفه‌های هندی، چینی و یهودی، ترجمه ابوالفضل محمودی، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۶۶. رودلف اتو، مفهوم امر قدسی، ترجمه همایون همتی، تهران، انتشارات نقش جهان، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۶۷. رامین جهاننگو، موج چهارم، ترجمه منصور گودرزی، تهران، نشر نی، چاپ دوم، ۱۳۸۲.
۶۸. حنا‌الفاخوری، خلیل‌الجر، تاریخ فلسفه در جهان اسلام، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم، ۱۳۷۳.
۶۹. ارنست کاسیرر، فلسفه روشنگری، ترجمه یدا موفن، تهران، انتشارات نیلوفر، چاپ اول، ۱۳۷۰.
۷۰. پی‌یران‌سار، ایدئولوژی‌ها کشمکش‌ها و قدرت، ترجمه مجید شریف، تهران، قصبه‌سرا، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۷۱. ایمانوئل کانت، نقد قوه حکم، ترجمه عبدالکریم رشیدیان، تهران، نشر نی، چاپ اول، ۱۳۷۷.
۷۲. یوستوس هارتناک، نظریه شناخت کانت، ترجمه علی حقی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۶.
۷۳. عبدالحسین زریسن کوب، در قلمرو وجدان، تهران، انتشارات سروش، چاپ دوم، ۱۳۷۵.
۷۴. نجف دریابندری، افسانه اسطوره، تهران، نشر کارنامه، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۷۵. فردریش نیچه، فلسفه، معرفت و حقیقت، ترجمه مراد فرهادپور، تهران، انتشارات هرمس، چاپ اول، ۱۳۸۰.

مقالات

۱. سیدحسین نصر، اسلام سنتی، ترجمه نورا قیصری، پژوهشنامه متین، سال دوم، شماره هشتم، پاییز ۱۳۷۹.
۲. سیدحسین نصر، معنویت و علم؛ همگرایی یا واگرایی؟، ترجمه فروزان راسخی، نقد و نظر، سال پنجم، شماره سوم و چهارم، تابستان و پاییز ۱۳۷۸.
۳. سیدحسین نصر، دین و بحران زیست محیطی، ترجمه محسن مدیرشانه‌چی، نقد و نظر، سال پنجم، شماره اول و دوم، زمستان و بهار - ۱۳۷۷-۱۳۷۸.

۴. سیدحسین نصر، انسان و طبیعت؛ بحران معنوی انسان متجدد، ترجمه احمدرضا جلیلی، نقد و نظر، سال چهارم، شماره سوم و چهارم، تابستان و پاییز ۱۳۷۷.
۵. سیدحسین نصر، پیوند فلسفه و عرفان در جهان اسلام، ترجمه مسعود صادقی علی آبادی، پژوهشنامه متین، سال دوم، شماره هفتم، تابستان ۱۳۷۹.
۶. دیوید بی بورل، الهیات فلسفی اسلامی (نقدی بر کتاب معرفت و معنویت سیدحسین نصر)، ترجمه سیاوش جمادی، سروش اندیشه، سال دوم، شماره پنجم، بهار ۱۳۸۲.
۷. آشوک. ک. گانگادین. در جستجوی دانش عام و جهانی، ترجمه سیاوش جمادی به انضمام پاسخ سیدحسین نصر، سروش اندیشه، سال اول، شماره اول، زمستان ۱۳۸۰.
۸. الیوت دیوتش، فلسفه هنر سیدحسین نصر، ترجمه امیر مازیار، سال اول، شماره دوم، بهار ۱۳۸۱.
۹. سیدحسین نصر، سنت، هنر، معنویت، ترجمه امیر مازیار، سروش اندیشه، سال اول، شماره دوم، بهار ۱۳۸۱.
۱۰. سیدحسین نصر، مبادی مابعدالطبیعی و تلقی اسلامی در مقوله مدارا و عدم مدارا، ترجمه هومن پناهنده، کیان، سال هشتم، شماره ۴۵، بهمن - اسفند ۱۳۷۷.
۱۱. سیدحسین نصر، جهان‌بینی اسلامی و علم جدید، ترجمه ضیا تاج‌الدین، نامه فرهنگ، سال هشتم، شماره دوم، تابستان، ۱۳۷۷.
۱۲. سیدحسین نصر، روابط میان ادیان در سایه بحران‌های پیرامونی، باور، دوره جدید، شماره پنجم، ۱۸ خرداد ۱۳۸۱.
۱۳. اسلام، بنیادگرایی و دموکراسی، گفت‌وگو با دکتر سیدحسین نصر، روزنامه همشهری ۱۸، ۱۹، ۲۰ خرداد ۱۳۸۲.
۱۴. گفت‌و شنود شیوا کابانی با سیدحسین نصر، کلک، شماره ۴۳ و ۴۴، ۱۳۷۲.
۱۵. سیدحسین نصر، ایران و سرنوشت فلسفه اسلامی، جاویدان خرد، ش اول، سال اول، ۱۳۵۴.
۱۶. سیدحسین نصر، وحدت روح و کثرت تجلیات آن، جاویدان خرد، ش اول، سال دوم، ۲۵۳۵.
۱۷. سیدحسین نصر، هنری کربن زندگی و آثار غریب غرب در طلب نور شرق، جاویدان خرد، ش اول، سال سوم، ۲۵۳۶.
۱۸. سیدحسین نصر، حکمت الهی و شعر و منطق در مشرق زمین، جاویدان خرد، ش دوم، سال سوم، ۲۵۳۶.
۱۹. گفت‌وگو با سیدحسین نصر، موقعیت فلسفه اسلامی، روزنامه همشهری، ۱۲ مرداد ۱۳۸۲.

